

ІДЕЯ МАНДРІВНИЦТВА У ФІЛОСОФІЇ ТА ЖИТТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті розглядаються філософські аспекти мандрівного способу життя, який тривалий час вів Г. Сковорода, мандрівництво як форма життєвого шляху, своєрідний тип світогляду; визначається роль загальнолюдських цінностей у мандрівному житті, його сутність, сенс та місце в українській культурі.

Ключові слова: мандрівництво, подорож, дорога, шлях, Бог, мудрість, щастя, доля, картина світу.

В статье рассматриваются философские аспекты странствующего образа жизни, который продолжительное время вел Г.Сковорода, странничество как форма жизненного пути, своеобразный тип мировоззрения; определяется роль общечеловеческих ценностей в странствующей жизни, его сущность, смысл и место в украинской культуре.

Ключевые слова: странничество, путешествие, дорога, путь, Бог, мудрость, счастье, судьба, картина мира.

In the article are examined the philosophical aspects of travelling way of life, that G. Skovoroda conducted for a long time, travelling as a form of course of life, original type of world view; the role of common to all mankind values in travelling life, its essence, sense and place in the Ukrainian culture is determined.

Key words: travelling, trip, road, way, God, wisdom, happiness, fate, world picture.

Постановка проблеми. Ідея і практика мандрівництва склалася ще в античності. Великі філософи – Сократ, Платон, Аристотель та ін. були великими мандрівниками. Їхні життєписи засвідчують, що їм доводилося бувати на Сході, в Індії, Китаї, африканському континенті, Єгипті та інших культурних регіонах давнього світу, звідки вони поверталися з новими науковими знаннями, фактами та багатим матеріалом для філософських узагальнень. Окрім того, феномен мандрівництва в античному світі був яскраво презентований не лише прикладами видатних філософів, а й вояжем Одиссея та орфічною аргонавтикою.

Біблійні святи, пророки, апостоли також мандрували світом поширюючи віровчення. Саме вони були прикладом для Г. Сковороди, тому у своїх творах він постійно звертався до їхніх учень, пророцтв, оцінок, діянь. Адже як і у античних філософів та християнських праведників, так і у нього спосіб думок співпадав із способом життя. Завдяки подорожуванню йому вдалося виразніше побачити догматичну сторону життя і збагнути його етичний і естетичний пафос. В особистому плані це дозволило йому легко переживати фарс буденності, обходити фальш міжособистісних стосунків, уникати непорозумінь з владою. Завдяки цьому він став одним з найбільш освічених людей свого часу, мандрівним учителем життя багатьох прийдешніх поколінь.

За своєю сутністю мандрівництво відкриває нове буття, яке є переходом до сьогоденних картин світу, оновлених вражень, знань, мудрості. Для подорожнього важливий не стільки пункт призначення, скільки шлях до нього. Подорож приховує у собі загадковий стан очікування та надії. За своєю природою подорож є втіленням процесу як такого. Усвідомлення цього дуже важливо для мандрівника, адже процес приховує в собі безмежну новизну світу. На початку подорожі мандрівник запам'ятовує ті епізоди дійсності, які йому доводиться залишати, а повертаючись в ті місця де він вже колись побував, помічає зміни, які відбулися. Старі знайомі місця відкриваються йому по-іншому, по-новому. Мандруюча людина дивиться на світ очима Адама, ніби на вперше створене буття. Осмислення цього погляду на світ філософа-мандрівника Г. Сковороди й стало **метою** написання статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема мандрівництва в творчості Г. Сковороди неодноразово виокремлювалася як самостійний напрям дослідження, проте дослідницький акцент завжди зміщувався зі смислу самого мандрівництва на кінцеву його мету. Мандрівка розглядалася як "горній путь", шлях до Бога, дорога "на гори", до "землі святої", щастя, серця, душі, або ж рух у іншому напрямку – до пекла, "путь грешных", "в бездну многу", "пещь ада" та ін. (Ю. Барабаш та ін.) [1]. Таким чином, філософський аспект мандрівництва як форми руху, способу життя, символу людського існування, типу світогляду замінювався увагою до його фінального результату.

Одночас досліджувався ейдос шляху у ліричних творах українського поета-філософа, який охопив цілісним смислом усю можливу множину "образу дороги" в його конкретних проявах (П. Білоус) [2]. Завдяки цьому підходові відкрито велику кількість значень, вкладених Г. Сковородою в поняття "дорога", що утворили ейдос шляху, котрий став на просто художнім символом, а важливою світоглядною категорією образно-естетичного осягнення світу, методом вільного пошуку власного життєвого шляху, який презентує прагнення людини до свободи і природних основ свого буття.

Художньо-поетичну інтерпретацію людського буття на землі як мандрівки у літературно-філософській спадщині Г. Сковороди подав Г. Нога [3]. Він розглядає життєву стратегію мандрівного філософа як своєрідну "втечу" від "золотих пут", які надто тонко відчував і вважав основною небезпекою для своєї творчої самореалізації, хоча і не шукав собі "тихого берега" у штормовій стихії життя. Сковородинівське мандрівництво автор розглядає як усвідомлений обов'язок, "сродне" покликання, єдину можливість за власним досвідом пройти дорогами Христа і залишити нащадкам своє вчення, засноване на біблійній мудрості.

Не обходила ця тема і філософські дослідження. У всіх найбільш значних працях, присвячених українській філософії, С. Бондаря, В. Горського, С. Кримського, В. Нічик, М. Поповича, Я. Стратій, В. Шинкарука та ін. вітчизняних учених висловлюються глибокі культурологічні узагальнення та висновки щодо оригінального способу життя Г. Сковороди не як дивацтва, а як унікального явища в українській культурі, виконання особливої місії самовідданого служіння Істині та Богові.

Однак, чим частіше до цієї не простої теми звертаються дослідники, тим більше вона стає невичерпною.

Виклад основного матеріалу. Із давнини феномен мандрівництва був притаманний українській культурі і світоглядним орієнтаціям української ментальності. Відомо, що Нестор Літописець теж неодноразово мандрував слов'янськими землями. До XVIII ст. простежуються такі типи мандрівників, як кобзарі-лірники, мандрівні ченці, прочани до святих місць, чумаки. Цих людей штовхали до переміни місць повсякденного буття економічні умови, бажання донести життєву правду, непокірність долі, поклик свободи, романтизм, мрійливість, набожність, відкритість до нового, незвіданого, естетизм тощо. Поява особистості філософа-мандрівника на тлі народного життя українців була обумовлена специфікою осмислення українською свідомістю природного простору і людського часу, намаганням знайти надійні життєві орієнтири і нетлінні цінності, а також внутрішньою налаштованістю до діалогу зі світом та історичністю людського буття. Мандрівництво для українця – це форма культури і світогляду, своєрідна єдність фізичного і духовного. Часто до мандрівок спонукали душевний стан людини, духовно-моральні пошуки життєвого ідеалу, відкриття софійної основи буття, прагнення до незалежності власного існування та досягнення внутрішньої вольності, стихія вільнодумства та бажання духовного усамітнення, спокуси долі та фортуни.

Мандруючи українськими просторами, Г. Сковорода не цікавився видимою природою, зовнішнім виглядом речей, соціальним статусом людей, яких зустрічав на своєму шляху, а також тими майновими благами, якими вони володіли у цьому світі. Основними предметами його уваги були внутрішні цінності, духовний світ, істинна людина, тобто невидима натура. У виконанні Г. Сковороди мандрівництво набуло такої філософсько-культурної значущості,

що стало розумітися як духовний феномен і різновид космополітизму. Подорожуючи українським світом з Біблією в руках, він прокладав духовну дорогу в "град небесний" для себе і людей, із якими безпосередньо спілкувався. "Космополітизм філософа і мандрівника, по суті, полягає не у відмові від батьківщини, але у визнанні подвійного громадянства – небесного і земного. При чому така подвійність є фундаментальною для побудови кожної особистості, яка містить поруч із плоттю дух. Філософ лише осмислює до кінця і виявляє цю структуру, а прочанин – утілює у своїй поведінці. Його мандрування "по лицю землі" – це горизонтальна проекція метафізичної вертикалі" [4, с.71]. Земні мандри зробили Г. Сковороду громадянином світу, посланцем духовності. Споконвіку в народній українській свідомості прочани, мандрівні мудреці вважалися носіями святості, морально-етичними суддями світу. Тому прийняття прочанина під дах свого помешкання, надання йому прихистку, посиленої допомоги рахувалося в народній традиції гідним вчинком і навіть людським обов'язком, законом совісті. Усіх, хто переступав поріг християнського дому, зустрічали як дорогого гостя, запрошували за стіл, пригощали.

Сформувавши світогляд у такому культурному контексті, Г. Сковорода з молодю оволодів духом мандрів. В юнацькому віці він помандрував до Києво-Могилянської академії, у 1742р. – до Санкт-Петербурга в складі вокально-мистецької делегації, 1745р. поїхав з місією Федора Вишневецького до Австрії, до угорського містечка Токаю, де офіційно обіймав посаду півчого-уставщика у наявній при місії церкві. Після повернення наприкінці 1750 р. до України Г. Сковорода аж ніяк не надавав перевагу осілості, а з кінця 60-х років XVIII ст. його спосіб життя став остаточно мандрівним.

Не дивлячись на те, що Г.Сковорода надавав перевагу сільському способу життя й рішуче не сприймав міський життєустрій за його спокуси і легку схильність до гріховності, він віддавав належне великим містам, розглядаючи їх як культурні центри, соціально-олюднену форму простору. У своїх творах часто згадує такі міста, як Афіни, Вавилон, Єрусалим, Київ, Харків, Петербург, високо оцінюючи їх величезний внесок у розвиток культурної історії людства. Це важливі для людини місця, з яких можна вийти і в які можна прийти, які можна залишити і в які можна повернутися. Вони можуть бути початковими, проміжними і кінцевими пунктами земного шляху людини. Кожне із цих міст символізує для Г.Сковороди одну з людських добродієностей. Античні Афіни були для нього символом розуму і мудрості, містом славетних давньогрецьких філософів, котрі дали людству зразки ідеального способу життя. На прикладі афінського філософа Сократа Григорій Савич змалював образ життєвого шляху мудреця та ті чесноти, яким він надавав перевагу. "Куда! все дорого во Аѳинах!" – сказав друг Сократов. А Сократ: "Дорого, де, подлинно, для розкішно живущих, но, слава Богу! Для воздержных все дешево. Хлѣб, маслины, проста одежда – все сіе не дорого". Подобно и мы, если кто нас порицает нищетою и подлостію, во отвѣт скажем слѣдующее: "Слава тебѣ, Господи! довольно мы богаты, когда не бродим по мыру и когда хлѣб наш ядим не в каторжном потѣ"... Безчисленныя досады и грусти под позлащенными крышами и в красных углах кроются, а сліп народ не провидит и посему-то завидит. Коль завидима для него царская блистательна руга! Яко зрит на лице, а не зрит на сердце [5, с. 1047]. Так і Г.Сковорода був незаможною, скромною людиною, яка надавала перевагу духовним цінностям, людському самовдосконаленню, постійно перебувала у мандрах, у пошукові справжньої правди і сенсу життя.

Біблійне місто Єрусалим для Григорія Сковороди – це образ Божої любові і віри. Місто мандрівок святих, пророків, апостолів та паломництва прочан. "Блажен! сыскавшій Племя в Сіонѣ и Родню во Іерусалимѣ", – наголошував Г.Сковорода [5, с. 334]. Божественні закони, за якими жило це місто, на думку українського мислителя, можуть бути запозичені для соціального устрою й майбутнього оновлення світу. "Знай, друг мой, что Библиа есть **НОВЫЙ МІР** и **ЛЮД БОЖІЙ**, Земля живих, **СТРАНА** и **ЦАРСТВО ЛЮБВИ**, Горній **ІЕРУСАЛИМ**, и, сверж подлаго Азіатскаго, есть **ВЫШНІЙ**. Нѣт там вражды и роздора. Нѣт в оной Республикѣ ни старости, ни пола, ни разнствія. Все там общее. Общество в любви.

Любов в Богѣ, Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности [5, с. 788]". Однак, реалізувати ці ідеали суспільної гармонії в земному житті людей неможливо.

Подумки мандруючи між Афінами і Єрусалимом, мудрістю і вірою, Г.Сковорода сподівався, що людство знайде свій істинний шлях за допомогою самопізнання, яке приведе до обоження людини. Тільки орієнтуючись на духовне, йдучи за ним, можна пізнати себе, осягнути невидиме, наблизитися до розуміння своєї сутності. Поклоніння Богові повинне бути внутрішнім актом, духовним покликом серця, а не простою участю в церковних обрядах, таїнствах, зовнішніх проявах віри. Служіння Богові, визнання божественного – це шлях мудрості. Внутрішня релігійність людини, на думку Г.Сковороди, не співпадає з обрядовою практикою і церемоніалом християнства. Релігійні почуття християнства не можуть бути громадським обов'язком і формою життєдіяльності. Посилаючись на своє духовне розуміння православ'я, він несхвально ставився до відвідувань святої нагірної землі, подорожей до релігійних святинь самих по собі. Бо вони заміняли власний пошук безконечного Бога в душі людини шляхом самозаглиблення. Побачити релігійні реліквії, доторкнутися до них ще не означає зрозуміти їх духовно-етичний сенс і перенести його у своє серце. "Многие волочатся по Иерусалимах, по Иорданах, по Вифлеемах, по Кармилах, по Оаворах; нюхают между Эвфратами и Тиграми. "Тут-то Он, конечно, – думают, – вот! вот! Здѣ Христос!" Кричат и другим: "Здѣ Христос!" "Знаю, – кричит Ангел, – Иисуса Распятого ищите. Нѣсть Здѣ! нѣсть!" Многие ищут его по высоких Мѣрских Честях, по великолѣпных домах, по Церемониальных столах и прочая... Многие ищут, зѣвая по всем голубом звѣздосном сводѣ, по Солнцу, по Лунѣ, по всім Коперниковым Мірам... "Нѣсть Здѣ!" [5, с. 205]". На думку Г.Сковороди, не потрібно так далеко мандрувати в пошуках Ісуса Христа, а потрібно спрямовувати погляди в самого себе, йти до себе, пізнавати себе.

Дороги і шляхи, які ведуть до Афін і Єрусалима, символізують дороги, що ведуть до душі і серця людини. А до них можна дійти тільки шляхом мудрості і віри. У зв'язку із цим Г.Сковорода не протиставляє філософську думку і християнські цінності. Як і багато його попередників, зокрема філософи Олександрійської школи, з ученнями яких він був знайомий, він намагався поєднувати філософію і релігію, розум і віру, істину і любов. Г.Сковорода поділяв погляди Климента Олександрійського, який зажди ставив знання попереду віри, а коренем гріха та будь-якого зла в суспільстві вважав неучтво та неосвіченість. Він переконував, що філософія була дана надприродним провидінням грекам із тією ж метою, з якою Закон був даний юдеям, тобто, як орієнтир і дороговказ до Христа. Звертаючись до образу та історії цих міст, український мислитель намагався насамперед знайти органічний зв'язок між розумом і вірою, які на життєвих шляхах були нероздільними. Ці міста символізували для нього невидиму внутрішню натуру, через яку можна досягти вічну істину і божественну сутність.

Однак, були міста на землі, які Г.Сковорода подумки оминав і не радив мандрівникам їх відвідувати. Саме таким містом, посилаючись на книги Старого Заповіту, за його переконаннями, був Вавилон. З образом цього міста він пов'язував прояви видимої природи, усього земного, плотського, суєтного. "Язычники всѣ означаются сим именем "ВАВИЛОН", а сіе значит – смѣшеніе, или сліяніе. Одну они наружную Плоть видятъ и Ей вездѣ удивляются, описуют, измѣряют, а находящуюсь во Плоти Духовную Истину, не зная Ее, смѣшивают с Плотію и называютъ Мечтою [5, с.339]". У діалозі "Бесѣда, нареченная Двое: о том, что Блаженнымъ бать легко" один співрозмовник запитує іншого: "Так скажи же мнѣ: для чего иные токуют, что Исаины Сирины суть то пустынные птицы, а возгнѣздываются в пустом Вавилонѣ градѣ" На що отримує відповідь у формі риторичного питання: "Пустынные Птицы, развѣ то не лже-Пророки, пустое поющіе? Пустый Вавилон, развѣ то не Сиренскій Камень? Не все ли пустое, что суета? [5, с. 391]". А пустельні місця, за українськими народними повір'ями, краще обходити стороною. Порівнюючи історію біблійних міст, Г. Сковорода показував перевагу Єрусалимського Бога над вавилонськими ідолами і кумирами.

Наймилішим з українських міст, до якого любив подорожувати Г. Скворода, був Київ. Возвеличуючи його, Теофан Прокопович, як і його попередники XVI-XVII ст., називав столицю нашу "другим Єрусалимом". А Г. Сквороду воно притягувало, може, тому, що тут пройшли його юнацькі роки навчання в Києво-Могилянській академії, яка відіграла вирішальну роль у формуванні його філософського світогляду. Він залюбки відвідував також Києво-Печерську лавру, відбудовану гетьманом І. Мазепою Софію, Київську, інші історичні місця давнього міста. Сюди багато разів мандрував сам, а інколи зі своїми друзями. Одну з таких спільних подорожей, яку провів Г. Скворода зі своїм приятелем, описує М. Ковалинський: "По приїздѣ туда, при обозрѣннї древностей тамошних, Скворода был ему истолкователем исторїи мѣста, нравов и древних обычаев и побудителем к подражанію духовнаго благочестїя почивающих тамо усобших святых, но не жизни живаго монашества [5, с. 1358]".

Життя у релігійно-алегоричному розумінні теж дорога, шлях – шлях до Бога. Першопрохідцями на цьому шляху були волхви і пастирі, які йшли за Віфлеємською зіркою. Але не всі земні люди здатні пройти цей шлях і досягти кінцевої мети – Христа. Шлях цей пролягає не на небі і не на землі, а в душах праведних людей, які пізнали самих себе. Г.Скворода вважав, що Бог є духом, а не матеріальною субстанцією, тому і шлях до нього має бути духовним; пройти його людина повинна самостійно, покладаючись на самовідкриття власної душі. Тому Г.Скворода намагався звільнити людину від посередництва служителів культу. Людина повинна безпосередньо спілкуватися з Богом, злітати думками та серцем до Нього, досягати "горньої республіки", небесного Єрусалиму сама в собі.

Для християнина образ шляху символізував перехід із світу гріховного у світ сакральний. Подорожі прочан завжди супроводжуються молитвами, а ці молитви є нічим іншим, як "дорогами", що ведуть до Бога, вони підносять людську душу до небес. Якщо немає доріг, то не можна дійти до храму. Все релігійне життя людини – це символ земного "шляху" до Бога. Для того щоб людина досягла Божої прихильності й завершила свою життєву долю зустрічю з ним, вона повинна подолати певну відстань як у прямому, так і в переносному сенсі. У годину життєвих криз пошуки шляху набувають апокаліптичного значення, бо в цей момент "праведну дорогу" необхідно знайти якнайшвидше і встигнути стати на неї. У менш драматичні часи шукання шляху до Бога продовжує відігравати провідну роль у житті людини.

Через подорож людина глибше розуміє простір. Через осягнення простору вона глибше усвідомлює свободу. Поняття свободи ніхто не вигадував, воно завжди існує в людській свідомості символом простору, волі і руху. В українській народній культурі свобода часто уявляється не раціоналістично, як пізнана необхідність, а більш природно, як безмежний простір, на котрому не існують перешкоди для пересувань і мандрів. Для української ментальності свобода не сприймається як юридична категорія – це, насамперед, воля – відсутність проблем, упевненість у завтрашньому дні, безпечність, блаженна зануреність у сьогодення. Воля – це свобода, поєднана з простором, мандрами. Це – обшир, розліг, роздолля, неоглядні відстані, гуляйполе, відсутність будь-яких перепон і кордонів, відчуття радості і піднесення. А поняття туги, навпаки, поєднане з відсутністю простору, тіснявою й обмеженістю руху. Особливо цю волю відчували чумаки, які мандрували українськими степами, маючи за орієнтири лише небесні зірки. Ще глибше зрозуміти волю допомагала підневільна праця. Тому в українській народній пісні і класичній поезії з великою любов'ю оспівані степи, широкополі лани, дороги, шляхи. Особливо дух волі розкривався в козацьких піснях і думах, які створювалися і виконувалися кобзарями та лірниками. У них прославлялася козацька відвага, яка розумілася як хоробрість, помножена на простір, сміливість, поєднана зі степовим вітром. Не можна бути відважним, хоробро обороняючи Січ чи якусь іншу укріплену фортецю, отаборившись у ній. Відвага – це хоробрість у русі, у подоланні просторових перешкод, опору, у прагненні до волі. Лише відвага здатна на подвиг. А "подвиг" - це те, що досягнуте за допомогою руху, це воля зрушити з місця щось

непорушне. Найважче домогтися таких зрушень у духовній сфері, здолати душевну інерцію, перебороти внутрішній консерватизм, знайти і виправити слабкі сторони своєї натури. Тому мандрівний спосіб життя – це відвага, своєрідний подвиг, перемога над собою, пробудження волі до життя, прагнення до змін, намагання зрушити непорушну буденність, зробити життя легким і духовним.

Своїм способом життя Г. Сковорода переконливо довів, що основною життєвою цінністю і багатством не лише для нього, а й для кожного громадянина світу, є, насамперед, свобода. Ще навчаючись у Києво-Могилянській академії чи займаючись викладацькою діяльністю, він настільки самовіддано любив свободу, що всіляко уникав усього, що загрожувало його незалежності або особистісному суверенітету, рішуче протестував проти того, що могло б обмежити його права, волю, дух творчості, вільнодумство. Цю думку можна підтвердити багатьма рядками з божественних пісень поета-філософа: "Так и мнѣ вольность одна есть нравна, / И беспечальный, пепростый путь. / Се моя мѣра в житіи главна. / Весь окончится мой циркуль тут [5, с. 59]".

Висновки. Мандрівний спосіб життя Г. Сковорода не був викликаний його профетичними та місіонерськими домаганнями або, зрештою, шуканням "земного раю". Напевне, це сталося в результаті філософсько-культурологічного конфлікту мислителя зі світом буденності, сірості, монотонності. Поштовхом послужило бажання пошуку життєвих істин, душевної рівноваги, особистої свободи пізнання й реалізації себе. Для пожвавлення місіонерських рухів велике значення завжди мали історичні, соціальні, економічні, політичні та інші контексти, а саме від них Г. Сковорода й намагався абстрагуватися. Для нього рай знаходився не обов'язково в потойбічному, неосяжному світі. Він належав цьому світові, світові реальному, але світові трансформованому вірою. Тому мислитель намагався жити так, як жили релігійні предки людства на початку світу, на "початку часів", тобто так, як жив до падіння Адам. Таким чином, він прагнув у реальному житті повернутися до перших днів творіння та жити в одвічно досконалому світі, у такому світі, яким він був до того, як його виснажив час і занастила історія.

Г.Сковорода не прагнув свідомо присвоїти собі статус мандрівного філософа, але на це він був приречений самим життям. Мандруючи, він змінював міста, села, монастирі, місця перебування, друзів і одночасно змінювався сам, зростав духовно, творчо. Завдяки цьому йому вдалося перемогти світ бездушності, гріха, суєти, образ, корисливості, спокус, лицемірства. Цей спосіб життя дав можливість Г.Сковороді не лише пізнати самого себе, а й залишитися самим собою, пройти такий життєвий шлях, який цілковито у всіх своїх аспектах витікав із чистої ідеї його внутрішньої субстанції.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Я. "Знаю человека..." Григорий Сковорода : Поэзия. Философия. Жизнь / Ю. Барабаш. – М. : Худож. лит., 1989. – 335 с.
2. Білоус П. Ейдос дороги в ліричних творах Г. Сковорода / Петро Білоус // Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність. – Тернопіль, 2007. – С. 142-145.
3. Нога Г. Григорій Сковорода. Мандрівка крізь життя. Поетична інтерпретація / Геннадій Нога // Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність. – Тернопіль, 2007. – С. 281-287.
4. Сигов К. Метафізика гри та "Веселіє серця" Григорія Сковорода / Костянтин Сигов // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 66-75.

5. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова / Григорій Сковорода. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

Стаття надійшла до редакції 12 березня 2013 року